

İSLÂMÎ APOKALİPTİK ESERLER VE KIYAMET: HADİSLER IŞIĞINDA BİR DURUM DEĞERLENDİRMESİ*

Yazan: Sulıman Bashear

Çev.: Yrd. Doç. Dr. Yavuz KÖKTAŞ

Yaklaşmakta olan kıyamet konusunda ilk müslümanların inancı, hem Kur'an (tefsir -çn-) hem de hadisle ilgili geniş bir apokaliptik literatür* tarafından güçlü bir şekilde ifade edilmiştir. Alimlerin işaret ettiği bir nokta¹ -hayli tartışmalı bir teori olsa da- P. Casanova² tarafından etkileyici bir şekilde ortaya konulmuştur. Gayb üzerine kurulu böyle bir inanç, başlangıçta politik ve sosyal sistemi tesis etmekten ziyade *yaklaşan son* ile uyardırmayı amaçlayan Hz. Muhammed'in misyonunun -aklı olmasa bile- tek güçlü motiviydi. Bundan dolayı Casanova, İslâmî eskatolojinin nebevî hitabın en eski türü olarak görülmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte kıyamet gelmediğine ve hayat zorunlu olarak devam ettiğine göre dünya işlerini tedricen ve ihtiyatla organize eden İslâm toplumunun tavırları, günlük hayatı tasvir eden tefsir ve hadislere yansımıştır.³

Farklı alanlarda⁴ yapılan teşebbüslere örnek olarak bir kaç müsteşrik son zamanlarda İslâmî apokaliptik malzeme vasıtasıyla tarihi okuma sorununu araştırmaya çalışmışlardır.⁵ Burada ve mezkur çalışmalarda apokaliptik (geleceğe

*Bu makale Sulıman Bashear'a ait "Muslim Apocalypses and The Hour: A Case-Study in Traditional Reinterpretation" adlı çalışmanın çevirisidir. (*Israil Oriental Studies*, ed. Joel L. Kraemar, E. J. Brill=Leiden, New York, Köln, 1993)

* Apokaliptik literatürün anlamı şudur: Apokalips, "vahiy" (ilham) ya da "gizli olanı açma" manalarına gelir. Dolayısıyla apokaliptik metinler, normalde gizli olan şeyleri açma veya gelecekle ilgili birtakım bilgiler verme muhtevasında olan metinlerdir. (çn.)

¹ M. Steinschneider, "Apocalypsen mit polemischer Tendenz", *ZDGM* (1874) 28, s. 627-659; I. Goldziher, *Muslim Studies*, N. Y. (1971), II, 77; F. Buhl, *Das Leben Muhammeds*, s. 145-157; T. Andrae, *Mohammed*, s. 45. Krş. M. J. Kister, "A Booth Like the Booth of Moses", *BSOAS* (1962) XXV: I, s. 152; R. Bell, *The Origin of Islam in its Christian Environment*, London, s. 152; N. Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri*, Chicago, 1926, II, 76, 110.

² P. Casanova, *Mohammed et la fin du monde*, Paris, 1911, s. 24.

³ P. Casanova, s. 12-20.

⁴ Mesela, Bizans apokaliptikleriyle ilgili çalışmalar: A. Vasiles, "Medieval Ideas" *Byzantion* (1942) 16; P. Alexander, "Medieval Apocalypses", *American Historical Review* (1967) 73. Süryanice malzeme için bkz. S. P. Brock, "Syriac Views of Emergent Islam", G. H. A'nın içinde; Juynboll, *Studies on the First Century*, Carbondale 1987, s. 9-11.

⁵ W. Madelung, "Abdullah b. al-Zübeyr and the Mehdi", *Journal of Near Eastern Studies*, (1981) 40: 4, s. 291-306; a. mlf. "Apocalyptic Prophecies in Hims in the Umayyad Age", *JSS XXXI*, (1986) II, s. 141-186; M. Cook, "Eschatology, History and the Dating of Traditions", The Hebrew University of Jerusalem, June-July 1985; L. Conrad, "Portents of the Hour: Hadith and History in the First Century A.H.", *Der Islam*'da yayımlanacaktır.

dair -çn- *ilhamların* “tamamlanılmak” için sürekli bir değişime ve adaptasyona uğradığı; bu şekilde şiddetli protestolardan kurtulunacağı gerçeği ifade edilmiştir.⁶

Bu makalenin esas amacı, müslüman alimlerce kabul edilen ve kıyametin yaklaşmasıyla ilgili uyarıları içeren bir kaç hadîsi ve (bu hadîslerde) sürekli ertelenen kıyametin, onların yorumları çerçevesindeki sonucunu araştırmaktır. Böylece bu tür yorumların işlendiği en erken tarihi tespit etmek amacıyla hadîslerin isnadlarını araştırmaya da bir teşebbüs yapmış olacağız. Aynı şekilde sonraki müslüman alimlerin yorumlarını ve *kıyametin* yaklaşmasıyla ilgili anlayışlarını da incelemeye çalışacağız.

İki parmakla ilgili hadîs

Yaygın olarak bilinen bir hadîse göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ben (işaret parmağı ile orta parmağını göstererek) şu ikisi gibi kıyametle birlikte gönderildim”. Bu hadîs Enes, Cabir, Ebu Hureyre, Sehl b. Sa’d vb. sahabeler vasıtasıyla Hz. Peygamber’e varan değişik senedlerle nakledilmiştir. Aşağıda bir kaç ravi ve alimin yorumlarıyla birlikte bu hadîsin farklı varyantları araştırılacaktır.

1- Cabir b. Abdillah rivayeti –ikinci asrın ikinci yarısında yaşayan değişik şahsiyetlerden nakledildiği gibi- iki şii imam Cafer es-Sadık (ö. 148) + babası Muhammed el-Bakır (ö. 114) senediyle nakledilmiştir. Bununla birlikte bir kaç kaynakta kaydedildiğine göre⁷ hadîs, araştırılmaya değer bazı yapısal değişikliklere sahiptir.

Abdullah b. Mübarek ve Nuaym b. Hammad bu rivayeti Süfyan b. Uyeyne (ö. 198) kanalıyla Ca’fer’den nakletmiştir. Hemen akabinde tahminen Cabir’in ifade ettiği bir yorum vardır: “...ve Hz. Peygamber her ne zaman kıyameti zikrettiyse, gelmekte olan bir orduya karşı uyarıda bulunuyormuş gibi yanakları kızarır, sesi kesilir ve öfkesi artardı”.

Nesaî’nin kaydettiği gibi Abdullah b Mübarek + Süfyan hadîsi, bazı ek unsurları içermektedir. Orada Hz. Peygamber’in her va’azettiğinde nasıl ifadeler kullandığına dair uzun tavsifler vardır. O, Allah’a hamdeder, kudretinin dalalette bırakmaya yettiği gibi hidayete erdirmeye de yettiğini ifade eder. Bid’atlere karşı

⁶ L. Conrad, makalenin daktilo edilmiş halinin 18-20. sayfa arası.

⁷ Abdullah b. Mübarek, *Müsned*, Riyad, 1987, s. 53; a. mlf. *Zühed*, Beyrut, 1386, s. 556; Nuaym b. Hammad, *Kitabu’l-fitin*, MS British Museum, Or. 9449, v. 178b; İbn Hanbel, *Müsned*, Kahire, 1313, III, 10-11; Müslim, *Sahih*, Beyrut, ts. III, 11; İbn Mace, *Sünen*, Kahire, 1952, I, 17; Nesaî, *Sünen*, Kahire, 1987, III, 188; Ebu Ya’la, *Müsned*, Şam, 1985, IV, 85-90; Beyhakî, *Sünen*, Beyrut, ts. III, 213.

Kur'an ve sünnete sarılma konusunda ısrar eder. Sonuçta ölünün mülkünü ve borçlarını üstlenen "imam"ın yani kendisinin rolüne yer verir. Tüm bunların arasında Hz. Peygamber'in misyonunun ve "şu ikisi gibi" olan kıyametin ifadesi gelir ve bunu "her ne zaman kıyameti zikrettiyse, yanakları kızarır vs." şeklindeki yorum takip eder.

Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Said el-Ferruh el-Basrî'nin (ö. 198) Ca'fer'den naklettiği farklı bir rivayeti kaydetmiştir. Hadîs, -tartışmalı bir formda olsa da- bid'atleri kınayan unsuru te'yd eder. Aynı zamanda iki parmağa işaret etme davranışının bilfiil Cabir ya da Hz. Peygamber'e değil, Yahya'ya ait olduğuna dikkat edilmelidir.

Müslim, İbn Mace, Ebu Ya'la, İbn Hibban ve Beyhakî'de, Abdulvehhab es-Sakafî (ö. 194), Süleyman b. Bilal (ö. 172) ve Vuheyb b. Halid (ö. 165) gibi şahsiyetlerin Ca'fer'den naklettiği rivayeti görüyoruz. Diğerlerinden farklı olarak Müslim ve Beyhakî, Abdulvehhab'inkine benzer bir Vaki + Süfyan rivayetini kaydeder. Onların hepsi, Hz. Peygamber'i iki parmağını yan yana getirmekle tavsif eden ek bir izaha sahiptir. Aynı zamanda onlar "her ne zaman Hz. Peygamber va'zettiğinde yanakları kızarır vs." ifadesiyle hadîse başlar.

2- Cabir b. Semure, bu hadîsi Hz. Peygamber'e isnad eden başka bir sahabiydi.⁸ Cabir'den bu hadîsi nakleden esas ravi, Ebu Halid el-Valibî'dir (ö.100). Sened ise şöyledir: A'meş (ö.145) + Fıtr b Halife (ö. 150) + Mansur b. Mu'temir (ö. 132) + Ebu Halid el-Valibî.⁹ Aynı zamanda Simak b. Harb (ö. 123) tarafından da nakledilmiştir.¹⁰

Her ne kadar bu rivayetler, Hz. Peygamber'in misyonu ile kıyamet arasındaki ilişkiyi andıran iki parmak unsurunu ihtiva ediyorsa da onların uslupsal farklılıkları kayda değerdir. Standart form yine basit bir şekilde şöyledir: "Ben şu ikisi gibi kıyametle birlikte gönderildim". Bazı rivayetler "o, parmaklarına işaret etti ya da onları bitişirdi" gibi eklere sahiptir. Diğerleri ise, Cabir'in Hz. Peygamber'i böyle yaparken gördüğüne işaret eder. Bununla birlikte İbn Hanbel'in kaydettiği bir rivayetten böyle bir işareti Hz. Peygamber'in kendisi değil, Cabir'in hatta Ebu Halid'in hatta daha da doğrusu A'meş'in yaptığını öğreniyoruz. İbn Hanbel ve Taberanî tarafından kaydedilen A'meş hadîsinin iki farklı varyantında aynı zamanda önemli bir ekle karşılaşırız: "O, (yani bir parmak ve kıyamet) nerdeyse beni geçecekti".

⁸ İbn Hanbel, IV, 309 ve Taberanî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, Bağdat, 1980, XXII, 126'da böyle ise de, o, Cabir b. Abdilllah ve Vehb es-Suvai ile karıştırılmıştır. Aynı zamanda krş. Heysemî, *Mecmeu'z-zevaid*, Beyrut, ts. X, 311.

⁹ İbn Hanbel, IV, 309, V, 103; Taberanî, II, 206; Taberî, *Tarih*, Kahire, 1967, I, 12; krş. Heysemî, X, 311.

¹⁰ Taberanî, II, 239.

3- Kıyamet'in *hızla yaklaşması* unsuru, Mustavrid, Bureyde ve İbn Cüreyc gibi sahabilerden nakledilen diğer farklı hadîslerde de ortaya çıkar. Mustavrid hadîsinin esas ravisi, onu hem Şa'bî'den (ö. 103) hem de Kays b. Ebi Hazim'den (ö. 97) nakleden Mücalid b. Said'dir (ö. 144).¹¹ Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kıyametin soluğunda (fi nefesi's-sa'e) gönderildim; şunlar gibi (işaret parmağını ve orta parmağını kastederek) hemen kıyametten önce gönderildim".

Bureyde hadîsi, Beşir b. Muhacir yoluyla Bureyde'nin oğlu Abdullah'dan (ö. 115) nakledilmiştir. Hadîse göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kıyametle birlikte gönderildim; neredeyse beni geçecekti".¹² Biz, bu hadîsi Beşir'in çağdaşı Husayn b. Vakid'in (ö. 157) Abdullah + Bureyde yoluyla Hz. Peygamber'den naklettiği için Beşir hadîsi olarak mütalaa etmek eğilimindeyiz. Bu hadîs, muhalif bir fikri ihtiva eder. Yani kıyamet bilgisi beş gaybtan biridir. Onu Hz. Peygamber de dahil Allah'dan başkası bilemez.¹³

İbn Cübeyr hadîsi, İsmail b. Ebi'l-Halid (ö. 146) yoluyla Subeyl b. Avf ve Şa'bî tarafından nakledilmiştir. Subeyl varyantı, iki ifadeyi içerir: "Kıyametin soluğunda" ve "Ben şunlar şunlar gibi kıyametten önce gönderildim=sebektuha ke-ma sebekat hazihi hazihi". Başka bir deyişle Şa'bî varyantının, iki parmakla arasındaki mukayese ile ilgili davranışı yorumlamayı amaçlayan tefsirî bir notu içerdiğine dikkat çekmek isteriz. İki parmak arasındaki mukayese üstünlük anlamında değil, daha ziyade tercih anlamındadır. (lafız şöyledir: ke-fadl hazihi ala hazihi)¹⁴

Kıyametin hızla yaklaşmasıyla ilgili benzer bir anlam, Kısame b. Zuhayr (ö. 80), Hasan Basrî (ö. 110) ve Zeyd b. Eslem (ö. 136) tarafından mürsel olarak rivayet edilen başka bir hadîsle ifade edilmiştir. Yaygın olarak benimsendiği görülmez.¹⁵ Hadîse göre Hz. Peygamber kendisini kıyametle karşılaşan ve halka bir bekçi olarak gönderilen biriyle mukayese etmiştir. Bu hadîste, kıyametin kaçınılmaz ve yakın olduğuyla ilgili tam anlamı ifade etmek için Hz. Peygamber'in şöyle dediği nakledilir: "Kıyamet neredeyse beni geçecekti". Bu ifadenin aynı zamanda yukarıda Hz. Peygamber'i tavsif eden iki parmakla ilgili hadîslerin bir kaç varyantında kaydedildiğini hatırlatmaya gerek yoktur.

¹¹ Taberî, I, 15; Taberanî, XX, 304; Tirmizî, *Sahih*, Kahire, 1934, IX, 60. Aynı zamanda bkz. Deylemî, *Firdevs*, Beyrut, 1986, II, 12.

¹² İbn Hanbel, V, 348; Taberî, I, 15; krş. Heysemî, X, 311.

¹³ İbn Hanbel, V, 353. Bu hadîsin bilfiil Lokman suresi 34. âyetle söz konusu olmasına dikkat edilmelidir.

¹⁴ Krş. Abdullah b. Mübarek, *Zühd*, s. 555; Nuaym b. Hammad, v. 178b; Taberî, I, 15; Taberanî, XXII, 390.

¹⁵ Bu, sadece Abdullah b. Mübarek, *Zühd*, s. 554 ve Nuaym, v. 178a'da kaydedilmiştir. Fakat aynı zamanda krş. İbn Hanbel, V, 331.

4- Diğer hadîs musannefatı gibi bir kaç klasik eser, çoğu kere iki parmak unsuruyla ilgili hadîsleri kaydeder. Bunlar Ebu Hureyre, Sehl b. Sa'd ve Enes gibi sahabilere ulaşan senedlerle nakledilmiştir. Bunula birlikte Ebu Hureyre hadîsleri, farklılıklara ve önemli nüanslara sahip olmadığı için kullanılmaya elverişli değildir.¹⁶ Daha küçük çapta bir faydasızlık, Ebu Hazim'in (ö. 130) naklettiği Sehl b. Sa'd hadîsi hakkında da söylenebilir. Süfyan b. Uyeyne'nin Ebu Hazim'e dayanarak naklettiği Sehl hadîsinin üslup farklılığından şunu öğreniyoruz: İki parmağa işaret etme davranışı, Hz. Peygamber şöyle dursun en erken sened de bile olmayıp daha sonrakiler tarafından yapılmıştır.¹⁷

Enes'in rivayeti, bir kaç ilginç farklılık ve eklerin meydana geldiği çeşitli senedlerle nakledilmiştir. Bu senedler şunlardır: Şu'be b. Haccac (ö. 160) + Hamza ed-Dabbî + Ebu 't-Tayyah (ö. 128) + Katade (ö. 117); Süleyman b. Tarhan (ö. 143) + Ma'bed b. Hilal (ö. ?); Evzaî (ö. 157) + İsmail b. Ubeydullah (ö. 131); İbn İshak (ö. 150) + Ziyad b. Ebi Ziyad.¹⁸

Şu'be'nin Katade'den rivayeti, Hz. Peygamber'in standart ifadesini takip eden yeni eklerden dolayı dikkate değerdir. Rivayet şöyledir: "Katade şunu ekledi: Hz. Peygamber birini diğerine karşı tercih etmemiştir". Bununla birlikte Şu'be, bazı varyantlarda Katade'nin şöyle söylediğini işittiğine dikkat çeker: "Bir parmağın diğerine üstünlüğü gibi". Şu'be buna şunu ekler: "Bunu Katade'ye Enes mi söyledi yoksa Katade mi söyledi bilmiyorum".

Diğer varyantlardan şunu öğreniyoruz: Şu'be ya da kendisinden nakleden raviler (Vehb b. Cerir ve Tayalisî gibi) iki parmaklarıyla bunun "hazeyn" ile kastedilen şey olduğunu ima etmiştir.¹⁹ Sonuç olarak Suriyeli hadîsçi Evzaî, İsmail b. Ubeydullah'ın şöyle dediğini nakleder: "Enes Hz. Peygamber'in ifadesinin, kıyamet hakkında daha sonrakilerin araştırması üzerine Emevi halifesi I. Velid'le ilgili olduğunu söyler".²⁰

Netice olarak iki hadîse daha işaret etmek istiyoruz. Bunlar her ne kadar iki parmağa işaret unsurunu içermiyorsa da açıkça kıyametin yakın oluşundan bahsetmektedir. Onlardan biri Hz. Peygamber'e atfedilen şu hadîstir: "Kıyametin önünde/bir kısmında gönderildim". Bu hadîs hem İbn Ömer -Hasan b. Atiyye (ö. 120) yoluyla- hem de Ebu Cubeyre'den -İsmail b. halid + Kays b. Ebi Hazim

¹⁶ Buhârî, *Sahih*, Beyrut, 1981, VII, 191; İbn Mace, II, 1341; Taberî, I, 12.

¹⁷ Krş Humeydî, *Müsned*, Beyrut, 1382, II, 413; Taberanî, VI, 166; Buhârî, VI, 79; Müslim, VIII, 208; İbn Hanbel, V, 330; Nuaym, v. 181b; Taberî, I, 14; Suyutî, *el-Camiu's-sağir*, Kahire, 1954, s. 126.

¹⁸ Tayalisî, *Müsned*, Haydarabad, 1321, s. 266; Abd b. Humeyd, *el-Muntehab mine'l-müsned*, Beyrut, 1988, s. 353; İbn Hanbel, III, 123; Darimî, *Sünen*, Beyrut, ts. II, 313; Buhârî, VII, 190; Müslim, VIII, 208; Tirmizî, IX, 60; Ebu Ya'la. V, 303; Taberî, I, 13; Taberanî, I, 256.

¹⁹ Krş. Darimî, II, 313; Müslim, VIII, 208; Tirmizî, IX, 60; Taberî, I, 14.

²⁰ İbn Hanbel, III, 223; Taberanî, I, 256; Taberî, I, 13.

yoluyla- nakledilmiştir.²¹ İkincisi Atiyye el-Avfî (ö. 111) yoluyla Ebu Said el-Hudrî'den rivayet edilmiştir. Hadîs, eşsiz bir şekilde kıyametin yakınlığını ifade eder. Ona göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Boru sahibinin borusunu ağzına alıp üflemek için beklediğini bilirken nasıl rahat edebilirim?...”.²² Her ne kadar onlar bir kaç ilk kaynakta bulunsa da gerçek şu ki, onları klasik eserler içermez. Hadîsçilerin yorumladığı veya takdim ettiği şekliyle onlara uymak güç olabilecektir.

Kur'an ve sünnette kıyamet bilgisi

Bir kaç âyet, açık bir şekilde kıyametin yakın olduğunu hatta Hz. Peygamber ve ilk müslümanların sözde onun bazı alametlerini müşahede ettiklerini ifade eder. Diğer bir kısım âyet ise, Peygamber dahil hiç kimsenin bilmeyip sadece Allah'ın bildiği kıyamet bilgisi hakkında soru sorulmamasını ısrarla isteyerek yukarıdaki fikre muhalif gözüktür. Aşağıda gelmemiş olan kıyametin sarıh bir biçimde geleneksel tefsirlere yansımaları gerçeğinin bulunduğu bazı durumları araştırmaya bir teşebbüs yapılacaktır.

1- Muhammed suresinin 18. âyeti kıyamet alametlerinin belirilmiş olduğundan bahsetmektedir. İlk müfessirler “eşrat” kelimesinin alamât ve mukaddimât anlamlarına geldiği konusunda ittifak içindedir.²³ Bu tür alametlerin en büyüğü olarak Hz. Muhammed'in zuhuru, çoğu müfessirler tarafından kabul edilmiştir.²⁴ Bu durum bazen bir hadîsle desteklenmiştir: “Ben şu ikisi gibi kıyametle birlikte gönderildim” ve dahası “Ben kıyamet alametlerinden biriyim”.²⁵

Hemen hemen aynı unsurlar, Kureyşin, Hz. Muhammed'den kendileri için bir kıyamet alameti göstermeyi istediklerine dair bir rivayetin eklenmesiyle Kamer suresinin 1. âyetinin tefsirinde kaydedilmiştir.²⁶ Bununla birlikte bir kaç kaynakta zikredilen bu malzeme, ayın yarılması alametinin halı hazırda vuku bulan bir şey olarak değil, kıyametin gelmesi halinde gelecekte beklenen bir alamet olarak

²¹ Deylemî, II, 13; Abd b. Humeyd, s., 267; İbn Hanbel, II, 50; krş. Said b. Mansur, *Sünen*, Beyrut, 1985, II, 143.

²² Abdullah b. Mübarek, *Zühed*, s. 557; Nuaym, v. 179a; krş. Tirmizî, III, 395.

²³ Ebu Ubeyde, *Mecazu'l-Kur'an*, Kahire, 1962, II, 215; İbnu'l-Yezidî, *Garibu'l-Kur'an*, Beyrut, 1987, s. 162; İbn Kuteybe, *Tefsiru garibi'l-Kur'an*, Beyrut, 1978, s. 410.

²⁴ Krş. Mukatil b. Süleyman, *Tefsir*, MS III. Ahmed/1-2, İstanbul, v. II, 157b. Firuzabadî tarafından “*Tenviru'l-mikbas*” olarak adlandırılan İbn Abbas'a atfedilen tefsir, Kahire, 1951, s. 316; Tabersî, *Mecma'*, Beyrut, 1956, XXVI, 38; İbnu'l-Cevzî, *Teshil*, Beyrut, 1973, IV, 48; Razî, *Mefatihul-gayb*, Kahire, 1308, VII, 520.

²⁵ Krş Tabersî, ve İbnu'l-Cevzî aynı yer.

²⁶ İbn Kuteybe, s. 430; Mukatil, v. II, 175a; Vahidî, *Esbabu'n-nuzul*, Kahire, 1316, s. 299; Abd b. Humeyd, s. 356; İbn Hanbel, III, 207; Kummi, *Tefsir*, Necef, 1387, II, 341; Tabersî, XXVII, 65; İbnu'l-Cevzî, IV, 79.

yorumlanması erken ikinci asrın teşebbüslerine açık bir şekilde işaret eder. Bu tür teşebbüsler Ata el-Horasanî'den (ö. 135) oğlu Osman (ö. 155) vasıtasıyla nakledildiği gibi Hasan Basrî'den de nakledilmiştir.²⁷ Şii müfessir Kummî'den öğrendiğimize göre, burada iki aykırı yorum ileri sürülebilmektedir: Biri kıyametin yakın olmasının şii kurtarıcı şahsiyetin zuhuru olarak anlaşılması; diğeri bunun Hz. Muhammed ile kıyamet arasında başka hiç bir peygamberin beklenilmeyeceği anlamında tefsir edilmesi.²⁸

Yine Enbiya suresi 21. âyetinde insanların hesap vermesinin yaklaşmasıyla ilgili uyarıyla kıyametin kastedildiği anlaşılmıştır.²⁹ Bununla birlikte sonraki bir kaç müfessir geçmiş uzun zamana bağlı olarak “karîb=yakın” terimini “gelmekte olan her şey yakındır” cümlesini ekleyerek takdim etmek zorunda kalmışlardır.³⁰ Özellikle Razî ve Neysaburî'nin “karîb” kelimesine altı ve yedi asır geçtikten sonra hâlâ inanılabileceğini açıklamak için baskı oldukları görülür.

Nahl suresinin 1. âyetinin tefsirinde görülen iki zıt akım, oradaki iki farklı unsuru muhtemelen benzeştirerek ayırtedilmiş olabilir. buna göre âyetin birinci kısmı “Allah'ın emri geldi” derken ikinci kısmı “acele etmemelerini” istemektedir. Burada “kıyamet” olarak anlaşılan “emr” kelimesi, genellikle Hz. Peygamber'e atfedilen şu şekilde bir rivayetle de ifade edilmiştir: “Hz. Peygamber'e âyetin birinci kısmı vahyedildiğinde yerinden fırlamış, ikinci kısmı vahyedildiğinde oturmuştu”.³¹ Bununla birlikte bir kaç kaynaktan öğrendiğimize göre “emr” kelimesi, bazen “ceza” olarak tefsir edilmiştir. Hasan Basrî ve İbn Cureyc'den nakledildiğine göre âyet, müşrikleri bu dünyada ceza çecekleri için tehdit etmektedir. Sonraki bazı müfessirlerce bu, Bedir savaşı olarak da anlaşılmıştır.³² Dahhak'a (ö. 102) atfedilen bir rivayete göre “emr” kelimesinden, “Allah'ın hükümleri ve farzları” kastedilmiştir.³³ Sonuç olarak kıyametin “emr” kelimesiyle kastedilen şey olduğuna dair fikri kabul edenler, geçmiş zaman kipi olan “etâ” lafzından “kısa zamanda/kesin olarak gelecek” manasını anladıklarını ortaya koymuştur.³⁴

2- Tâhâ suresi 15. âyeti de kıyametin gelmesinin yakın olduğunu ifade eder. Bununla birlikte âyet, farklı okuyanların kıyametin te'hiriyle ilgili bazı endişelerini yansıtan anahtar bir cümleyi içerir. Cümle şudur: “ekadu ahfiha/uhfiha=nedeysse

²⁷ İbnu'l-Cevzî, IV, 79; Tabersî, XXVII, 65; krş. Zeccac, *Ma'anu'l-Kur'an*, Beyrut, 1988, V, 81; Razî, VII, 748.

²⁸ Kummî, II, 341.

²⁹ İbn Kuteybe, s. 284; Kummî, II, 67; Vahidî, s. 209; Zeccac, III, 383; Razî, VI, 98.

³⁰ Krş. Tabersî, XVII, 7; İbnu'l-Cevzî, III, 22; Razî, VI, 98.

³¹ Mukatil, v. I, 200a; İbn Abbas, s. 167; Vahidî, s. 209; Suyutî, *Lubabu'n-nukul* (İbn Abbas'ın kenarında) s. 169; İbn Kuteybe, *Te'vilu müşkili'l-Kur'an*, Kahire, 1973, s. 514.

³² Tabersî, XIV, 50; Neseî, *Medariku't-tenzil*, Beyrut, ts. II, 280; İbnu'l-Cevzî, II, 149; Razî, V, 294; Zeccac, III, 189; Taberî, XIV, 52.

³³ Taberî ve Tabersî aynı yer.

³⁴ İbn Kuteybe, s. 241; krş. Tabersî, XIV, 50; İbnu'l-Cevzî, II, 149.

kiyameti açıklayacağım/gizleyeceğim”. “ahfa” fiili, ezdaddan kabul edilmiştir.³⁵ Mevcut malzemeden anladığımıza göre bu iki tür okuma, âyetin tefsirinde iki zıt akımı ortaya çıkarmıştır. Biri kıyametin yakın olduğuna inanmaya devam eden akım; diğeri kıyametin kesin bilgisini sadece Allah’ın bildiğini söyleyen akım. Bu iki okumanın “gizleme” anlamı genelde galip gelse de bazen birine bazen ötekine atfedildiğini söylemek gereksizdir.³⁶ Hatta biri Ubeyy ve İbn Mes’ud’un³⁷ mushaflarına atfedilen “uhfiha min nefsi” şeklindeki okumayı beyhude bir teşebbüs olarak değerlendirebilir. Böyle bir teşebbüsün arkasında yatan sebep, kıyamet ansızın geleceğinden dolayı onun bilgisini neredeyse kendi nefsinden bile gizlediğini söylemeyi kastedenin Allah olmasıdır.³⁸ Fakat Hasan Basrî ve Katade’ye atfedilen ve altı çizilen mana, Allah’ın böyle bir bilgiyi insanoğlundan gizlemesidir.³⁹ Bu manayı ifade etmek için araştırmamızı ilerlettiğimizde görürüz ki, “ekadu” fiili, Allah tarafından kullanıldığında “dilerim=uridu” anlamını ifade eder, “hemen hemen yaparım” anlamını değil.⁴⁰

Taberî ve çoğu sonraki müfessirler “uhfiha” şeklinde okumanın sonuç olarak galip gelmesinden dolayı ilahî gizlilik fikrini kabul etmiştir. Diğer taraftan “neredeyse onu açıklayacaktım” anlamındaki “ekadu ahfiha” ibaresi üzerinde Ebu Ubeyde, Ebu Ali el-Farisî, Ebu’l-Feth el-Mevsilî ve Zeccac gibi alimlerin önemle durdukları görülüyor.⁴¹ Bununla birlikte Zeccac’ın sözleri, muhalif akımla uzlaşmak için kendilerinin baskı altında olduğunu gösterir: “Bu okuma, manayı ifade etmede daha açıktır. Çünkü ‘neredeyse onu açıklayacaktım’ ifadesi aynı zamanda ‘onu gizledim’ anlamına da işaret eder”.⁴²

3- A’raf suresinin 187. âyetinin geleneksel tefsiri, Hz. Peygamber’in kıyamet bilgisine sahip olup olmadığı sorunuyla ilgili iki zıt akımın açığa çıktığı başka bir örneği ortaya koyar. Yine iki kere tekrar edilen ve kesin bir dille altı çizilen mana şu şekilde ifade edilmiştir: “Sadece Allah kıyamet bilgisine sahiptir=innema ilmuha indellah” ve “Sadece O, kıyametin vaktini açıklayabilir”. Hz. Peygamber’e kıyamet hakkında soru sorulması bu âyette iki kere ifade edilmiştir. Âyet ikinci kez

³⁵ Ebu Ubeyde, II, 16; krş. İbn Abbas, s. 194; İbnu’l-Yezidî, s. 113.

³⁶ Ya bir ya da her iki şekilde okuduğu rivayet edilenler: Ebu Said el-Hudrî, İbn Abbas, Said b. Cübeyr, Hasan Basrî, Mücahid ve Katade. Krş. Taberî, XVI, 113; aynı zamanda bkz. Ferra, *Ma’anu’l-Kur’an*, Kahire, 1980, II, 176.

³⁷ Mukatil, v. II, 2a; Süfyan es-Sevrî, *Tefsir*, Beyrut, 1983, s. 193; Abdurrezzak, *Tefsir*, MS Daru’l-Kutub, Kahire tefsir/242, v. 58a; İbn Kuteybe, s. 227; Tabersî, XVI, 91; Razî, XVI, 16.

³⁸ Böyle bir kullanım için dilsel destek Kutrub ve Müberrid adıyla kaydedilmiştir. Krş Razî, XVI, 16; Tabersî, XVI, 91.

³⁹ Bkz. Neysaburî, *Garaib* (Taberî’nin kenarında, Kahire, 1328, XVI, 86; Tabersî, XVI, 91. Burada Ahfeş’den onu destekleyici olarak rivayette bulunulmuştur.

⁴⁰ Krş. İbnu’l-Cevzî, III, 11; Neysaburî, XVI, 86.

⁴¹ Razî, VI, 17; Tabersî, XVI, 87; Neysaburî, XVI, 86.

⁴² Zeccac, III, 352.

sorulmasıyla (yani, sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar) bir güçlüğü vaki olduğunu gösteriyor.

Anahtar terim “hafi”, yakınlık manasını ifade eder ve İbn Abbas, Mücahid, Said b. Cübeyr, Dahhak ve İbn Zeyd (ö. 182) tarafından böyle tefsir edilmiştir. “ke-enneke=sanki sen” ifadesi önce gelerek, Hz. Peygamber’in belîğ bir şekilde kıyamet bilgisine sahip olduğu inkar edilmiştir. Bu bilginin sadece Allah’a ait olduğunu vurgulayan âyetin, genel anlamına uygun gelen düşünce de budur.⁴³

Kaynaklardaki mevcut malzemeyi araştırdığımızda böyle bir mananın kesin olarak nakledilmediğini görürüz. Öteki yorumlar ise şöyledir:

a- Sanki sen o imişsin gibi kıyamet hakkında sana soruyorlar/çünkü sen soranların yakın akrabasıdır.

b- Onu bildiğin için sanki sana sorulmuş (ke-enneke istehfeyte/ekrerte’s-suale anha hatta alimteha).

c- Sanki sen sorulmaktan mutlusun...

Bunların isnadına baktığımızda bir kaç kaynakta onları tespit etmek mümkündür. Tefsirlerin isnadları şöyledir:

Tefsir a. İbn Abbas, Mücahid, İkrime, Hasan, Katade ve Süddî.

Tefsir b. Mücahid ve Dahhak. Hem Ebu Ubeyde hem de Taberî tarafından desteklenmiştir.

Tefsir c. İbn Abbas (Ali b. Ebi Talha yoluyla), Mücahid ve Ebu Malik. Zeccac tarafından desteklenmiştir.⁴⁴

“Hafıyyun anha” yerine “hafıyyun biha” şeklinde farklı bir okuma, İbn Mes’ud ve İbn Abbas’a isnad edilmiştir.⁴⁵ Muhtemelen daha önemlisi “hafi” kelimesinin bazen “cahil/gafil” olarak tefsir edilmesidir. Hz. Peygamber’in kıyamet bilgisini te’yid ettiği gibi cümlenin genel anlamını veren fikir budur.⁴⁶ Sonuç olarak Zeccac ve Cübbaî bu âyetteki “es-sa’e” kelimesinin kıyamet gününe atıf olmayıp insanların ölüm saatine atıfta bulunduğunu kabul etmiştir.⁴⁷

4- Lokman suresinin 34. âyeti gibi kıyamet bilgisinin sadece Allah’a ait olduğunu ifade eden diğer âyetler⁴⁸ İslamî eskatolojinin kitabî gelişmesi açısından çok ilginçtir. Buna göre bir taraftan hadîşçilerin Allah’tan başka kimsenin kıyamet

⁴³ İbn Abbas, s. 111; Ferra, I, 399; İbnu’l-Yezidî, s. 68; Taberî, XIII, 300; Nesefî, II, 88.

⁴⁴ Krş Taberî, XIII, 298; Zeccac, II, 393.

⁴⁵ Krş. İbn Ebi Davud, *Kitabu’l-mesahif*, Kahire, ts. S. 75; Tabersî, IX, 77; Razî, IV, 340.

⁴⁶ İbn Abbas, s. 111; Kummi, I, 249.

⁴⁷ Zeccac, II, 293.

⁴⁸ Mesela, Ahzab, 63; Naziat, 42.

bilgisine sahip olmadığını söyleyen akımı desteklemek için atıfta buldukları Kur'anî örnek var; diğer taraftan hadîs literatürü, tefsir kaynaklarında varolan kıyamet bilgisi yorumlarını önemli ölçüde etkiler. Gerçekten bu kaynakların bazılarında basit kalıpsal ifadeler şöyledir: ve li-zalik/kema cae fi'l-hadîs.⁴⁹ Diğerleri ya serbest bir yorum yapar⁵⁰ ya da basit olarak hadîs kitaplarındaki hadîsleri tekrar eder.

Bu hadîslerden biri Zührî + Zeyd ve Muhammed b. Ömer + Salim + İbn Ömer kanalıyla nakledilendir.⁵¹ İbn Ömer'den nakleden diğer bir ravi de Süfyan es-sevrî yoluyla rivayet eden Abdullah b. Dinar'dır.⁵² Hadîse göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Gaybın anahtarları beştir...Dilerseniz şu âyeti okuyun (Lokman, 34)”. Bu âyetin burada bilfiil En'am suresinin 59. âyetini tefsir etmek için kullanılmadığına dikkat edilmelidir ki, o âyette kıyamet zikredilmeksizin “gaybın anahtarlarının Allah'a ait olduğu” ifade edilmektedir.

Benzer bir hadîs İbn Mes'ud'a atfedilmiştir. İbn Mes'ud şöyle der: “Peygamberimize gaybın beş anahtarı hariç her şey verilmiştir. İsterseniz şu âyeti (Lokman, 34) okuyun”. Bu hadîs, -Abdullah b. Seleme'nin adı bazen İbn Mes'ud ve Amr b. Murre (ö. 110) arasına sokuşturulsa ya da İbn Mes'ud'un adının yerinde olsa da- Amr b. Murre tarafından rivayet edilmiştir.⁵³

Bir kaç tefsir kaynağında Beni Eslem veya Beni Amir'den bir adam veya bir bedevinin Hz. Peygamber'e başka şeyler arasında kıyametle ilgili soru sormasını anlatan değişik rivayetler kaydedilmiştir. Bu rivayetlerde bazen ya bu âyet (Lokman, 34) okunur bazen de Hz. Peygamber “bu konuda sorulan sorandan daha iyi bilmiyor” ifadesi kullanır, ancak bazı alametlerini de söylemeyi kabul eder.⁵⁴ Mezkûr rivayetler şu isimlere atfedilmiştir: “Mücahid, Iyas b. Seleme babasından, İbn Abbas ve Amr b. Şuayb.

Diğer bir grup hadîs ise, hadîs kitaplarında kaydedilmiş olup Hz. Ömer, İbn Ömer ve Ebu Hureyre'ye atfedilmiştir. İçerik itibariyle öncekilere çok benzerler. Önemsiz değişikliklerle beraber hadîs şöyledir: Hz. Peygamber bazı sahabileriyle birlikte oturuyorken beyaz elbiseli ve üzerinde yolculuk izi bulunan bir adam ona yaklaştı. Ve İslam, iman, ihsan, son olarak da kıyamet hakkında Hz. Peygamber'e sorular sordu. Son soruya Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: Bu konuda sorulan

⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, III, 129; Taberî, XXI, 69.

⁵⁰ İbn Abbas, s. 256; Ferra, II, 330; Zeccac, IV, 202.

⁵¹ Taberî, XXI, 55; Abdurrezzak, *Tefsir*, v. 106a; Ebu Ya'la, IX, 345; Buharî, VI, 21; Tayalisi, s. 259; Abd b. Humeyd, s. 240; İbn Hanbel, II, 24, 52.

⁵² Süfyan es-Sevrî, s. 239; Vahidî, s. 262; Taberî, XXI, 56; Beğavî, *Meâlim*, V, 183; İbn Kesîr, III, 454; Kurtubî, VII, 1; Şevkanî, *Feth*, IV, 237..

⁵³ Krş. Taberî, XXI, 56; Humeydî, I, 68; İbn Hanbel, I, 386; Ebu Ya'la, IX, 86.

⁵⁴ Krş. Taberî, XXI, 55; Mukatil, v. II, 83a-b; Vahidî, s. 261; Nuaym, v. 180b; İbn Hanbel, V, 369.

sorandan daha iyi bilmiyor”. Bazı rivayetlerde “isterseniz şu âyeti (Lokman, 34) okuyun” ifadesini eklemiştir. Diğer rivayetler adam ayrıldığında Hz. Peygamber’in şöyle dediğini belirtir: “O, size dininizi öğretmek için gelen Cebrail’dir”. Üçüncü tür bir rivayete göre Hz. Peygamber kıyametin kesin vaktini söylemeye meyletmiş, sonra onun işaretini veren bir kaç alameti belirtmişti.

Hz. Ömer ve İbn Ömer hadîslerinin senedine ve metnine baktığımızda onların bir ve aynı olduğu açığa çıkar. İlk kaynaklardan Tayalisî’nin (ö. 204) *Müsned*’inde bu hadîs sonrakilere atfedilmiştir. Fakat çoğu kere sonraki kaynaklar bunun kader sorunuyla ilgili tartışmanın parçası olduğunu ileri sürerek hadîsi öncekilere isnad etmiştir.⁵⁵ Hadîs esas olarak İbn Ömer’den, Yahya b. Ya’mur (ö. 120) + Abdullah b. Bureyde senediyle nakledilmiştir. Bu, Yahya’dan nakledildiği gibi farklı olarak ikinci asrın otoriteleri olan Kahmas b. Hasan (ö. 143), Abdullah b. Ata, Ata el-Horasanî (ö. 135), Osman b. Ğayyat ve Matar el-Varrak (ö. 140) gibi şahıslardan da rivayet edilmiştir. Biz Tayalisî tarafından kaydedilen Matar hadîsine dikkat çekmek istiyoruz. Orada Lokman suresinin 34. âyeti bu bağlamda zikredilmiştir. Ayrıca Yahya yoluyla değil de, Muharib b. Disar (ö. 116) ve Alkame b. Mersad (ö. 120) gibi raviler yoluyla İbn Bureyde’den nakledilen rivayetlerin, ilk planda kıyamet hakkında soru sorma unsuruna sahip olmadığını belirtmek isteriz.⁵⁶

Ebu Hureyre hadîsi, Ebu Ferve el-Hemedanî ve Ebu Hayyan et-Teymî’ye dayanılarak tabiinden olan Ebu Zur’a b. Amr el-Becelî tarafından rivayet edilmiştir. Farklı tarikleri kıyasladığımızda Muhammed b. Bişr’in (ö. 203) ifade ettiği gibi Ebu Hayyan hadîsinde Lokman suresinin 34. âyetine müracaat edilmiştir.⁵⁷

Kıssa tarafı tecrit edilmiş olsa bile İbn Hanbel’in kaydetmiş olduğu iki benzer rivayet, Sahr b. Havsab (ö. 111) yoluyla bazen İbn Abbas’a, bazen de Ebu Amir/Ebu Malik’e atfedilmiştir. Rivayetler, Cebrail’in sorması ve beş gayb içinde Hz. Peygamber’in kıyamet bilgisinden yoksun olduğu için Lokman suresi 34. âyetine müracaat etmesi gibi iki unsur içermektedir. Bununla birlikte onlar, Hz. Peygamber’in “sorulan sorandan daha iyi bilmiyor” şeklindeki ifadesini ihtiva etmez.⁵⁸

Ebu’z-Zübeyr yoluyla Cabir’e; Sabit el-Bunanî, Humeyd et-Tavil, Zührî, Katade ve Hasan yoluyla Enes’e ulaşan senedlerle diğer bir grup hadîs bir adamın kıyamet hakkında Hz. Peygamber’e soru sorduğunu ifade etmektedir. Bu adama Hz. Peygamber kıyamet için ne hazırladığını sorar. Mezkûr şahıs Allah ve Resulü’nün

⁵⁵ Krş Tayalisî, s. 5; Nuaym, v. 179a; İbn Hanbel, IX, 27; Buharî, VI, 2; Müslim, I, 28; Ebu Davud, IV, 223; İbn Mace, I, 24; Tirmizî, X, 75; Nesaî, VIII, 97.

⁵⁶ İbn Suhman, *Meşyeha*, Şam, 1983, s. 142; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, XI, 5; Ebu Ya’la, I, 208.

⁵⁷ Krş. Nesaî, VIII, 101; Müslim, I, 30; Taberî, XXI, 56.

⁵⁸ İbn Hanbel, I, 318, IV, 129.

sevgisini deyince, Hz. Peygamber “kişinin sevdiğiyle beraber olacağını” söyler. O, burada ne kıyametin alametlerinden ne bilgisinden bahsetmiş ne de Lokman suresi 34. âyetine müracaat etmiştir.⁵⁹

Şureyh b. Ubeyd’in (ö. 108) Cubeyr b Nufeyr’den naklettiği farklı bir hadîs kıyamet hakkında Hz. Peygamber’e soru soranların yahudiler olduğunu belirtir. Bununla birlikte Hz. Peygamber Cebrail’e bunu sorar. Cebrail de “sorulan sorandan daha iyi bilmiyor” der.⁶⁰ Muhtemelen daha ilginç, Şa’bî hadîsidir. Orada Hz. İsa’nın Cebrail’le karşılaştığı ifade edilmektedir. Hz. İsa, Cebrail’e kıyametin zamanı hakkında sorar. Fakat Cebrail kanatlarını çırparak “sorulan sorandan daha iyi bilmiyor” der.⁶¹

Bu noktada tartışmayı özetlemek için Taberî’nin Lokman suresinin 34. âyetinin tefsiri münasebetiyle kaydettiği bir hadîse yer verilmelidir. Ona göre Mesruk ve Şa’bî, Hz. Aişe’nin şöyle dediğini nakletmiştir: “Her kim herhangi birinin gaybı bildiğini söylerse, yalan söylemiş olur”.⁶² Şii Kummî, Ca’fer es-Sadık’ın şunu açıkladığını söyler: “Bu âyetteki referans ne mukarreb meleklere ne de mürsel nebilere açıklanmış olan beş gayba yapılmıştır”.⁶³

İlk asrın bitişine doğru

Hz. Peygamber’in hayatı boyunca kıyametin gelmemiş olduğu gerçeği, kıyametin gelmekte olduğu şöyle dursun yaklaşmakta olduğuna dair inancın zorunlu olarak Hz. Peygamber’in vefatıyla sönmeye yüz tutacağını ifade etmez. Böyle bir inançta sebat etmek, ilk asır boyunca kaynakların belirli değişikliklerle kaydettikleri önemli durumların nebevî ifadesini bulmuştur. Bazıları kıyametin insan hayatında geleceğini ya da ilk asrın bitiminde vuku bulacağını söylemiştir. Diğerleri ise, kıyametin gelişini önceden haber veren alametler olarak ahlakî çöküşe, sıkıntılara ve felaketselere işaret etmiştir. Üçüncü tür hadîslerde kıyametin alameti sıfatıyla bazı iç çekişmelere ve fitnelere, sonra Bizanslılarla yapılacak dış savaflara (özellikle vadiler savaşı=melahimu’l-A’mak ve İstanbul’un fethi) özel atıf yapılmıştır. Yukarıda işaret edildiği gibi hadîslerin üçüncü katagorisi son zamanlarda bazı alimler tarafından araştırılmıştır. Onlar herhangi bir “tarih”le ilgili ilk dönemlerdeki eskatolojik atıfların, tarihî olaylarla yorumlanabileceği konusunun nasıl çözüleceğini

⁵⁹ Abdullah b. Mübarek, *Müsned*, s. 8; Abd b. Humeyd, s. 195, 321; Abdurrezzak, XI, 199; Ebu Davud, IV, 333; Ebu Ya’la, V, 163; İbn Hibban, *Sahih*, I, 68.

⁶⁰ Nuaym, v. 180a.

⁶¹ Nuaym, v. 179a; Kurtubî, *Tezkire*, II, 355.

⁶² Taberî, XXI, 55.

⁶³ Kummî, II, 167.

çalışmışlardır. Bununla birlikte aşağıda geleneksel değerlendirmenin yönlerini; kıyametin gelmemiş olduğu gerçeği tarafından etkilenmiş bir kaç ifadenin ya da durumun, tefsir ve hatta tasvirini araştırmakla kendimizi sınırlandıracağız.

1- Yaygın olarak bilinen bir hadîs her ne kadar İslam tarihinde ilk ve ikinci “fitne” olarak adlandırılan şeye dolaylı atıf yapsa da bir gerçeği ifade eder. Ona göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: “İslam’ın çarkı 35, 36, 37 yıllarına kadar dönecektir. Eğer ölürsen diğer kavimler gibi olacaksın; yaşarsan 70 yıl daha kalacaksın”.⁶⁴ Gerçekten o dönemde büyük çekişme ve karışıklığı celbeden bu özel sembolik 70 sayısı, eskatolojik hadîslerin serpilip gelişebileceği verimli bir alan sağlamış gözüküyor. Yezid’in Mekke’ye beyhude saldırısı ve 72 yılında Haccac’ın orayı işgaline kadar İbnu’z-Zübeyr’in Mekke’ye sığınışı (bundan dolayı lakabı âiz’dir) uydurulmuş veya icad edilmiş mesih (kurtarıcı) öncesi eskatolojik inançların genel çatısını şekillendirmiştir. Çölde batırılacak olan (yuhsef bihi) Süfyan ordusuyla ilgili hadîsler bu çatının içindedir. Sonra mehdi ordusunun Mekke’den Suriye’ye yürüyüşü kabul edilmiş olmalıdır.⁶⁵ Sebe suresinin 51. âyetiyle bu olaylara dikkat çekilmesi bazı tefsirlerde zikredilmiştir.⁶⁶ Hem Hz. Peygamber’e hem de Abdullah b. Amr’a atfedilen bu hadîslerin bazı varyantlarında batma olayının açık olarak kıyametin gelişinin bir alameti olduğu ifade edilmiştir.⁶⁷ (iza semi’tum bi-ğaysin kad-husife bihi kariben fe-kad ezelleti’s-sa’e)

Fakat ikinci fitne ve özellikle 70 yılı, kıyamet gelmeden geçmiştir ki, orada insanların endişe ve ümitlerinin yeni bir formunu veren hadîsler serisi gözükmeye başlamıştır. Bazı ilk kaynaklarda kaydedilen bir kaç hadîs değişken bir şekilde Hz. Peygamber ve kıyamet arasında beklenen “fiten”le ilgili farklı sayılar verir.⁶⁸ Özellikle Abdullah b. Amr’ın, kıyametin 70 yılında meydana geleceğine ya da dünyanın sonunun 90 veya 100 yılında olacağına dair rivayeti inkar etmesine uygun olan iki hadîs dikkate değerdir. Birine göre Abdullah b. Amr ümmetin 130 yıl te’hir edileceğini söyler.⁶⁹ Böyle bir inkarın rivayete göre yaklaşık 120 yılında ölen Aryan b. Heysem’e dayanılarak nakledilmesi önemlidir. Heysem’in çağdaşı olan Müslim b. Yesar’ın Abdullah b. Amr’dan naklettiği diğer hadîste Abdullah şöyle demektedir: “136 yılı gelir de sen bir alamet görmezsen, o zaman kabrimde beni lanetle”.⁷⁰

⁶⁴ Tayalisi, s. 50; Abdurrezzak, XI, 375; Nuaym, v. 194a-b; İbn Hanbel, I, 390; Ebu Davud, IV, 255; Ebu Ya’la, VIII, 426; Hâkim, IV, 521.

⁶⁵ M. Cook, s. 25-33. Bu tür hadîslerin varyantları için bkz. Tayalisi, s. 224; Abdurrezzak, II, 371; İbn Ebi Şeybe, XV, 44; Ebu Ya’la, II, 274; Hakim, IV, 429; Tirmizî, IX, 18; Ebu Davud, IV, 101; Humeydî, I, 137; Müslim, VIII, 166; İbn Mace, II, 1350; Nuaym, v. 83a-b, 89a-b.

⁶⁶ Krş. Mukatil, v. 99b; İbn Kuteybe, s. 358; Taberî, XXII, 73; Nuaym, v. 90a; Zeccac, IV, 258.

⁶⁷ Humeydî, I, 170; İbn Hanbel, VI, 378; Suyutî, *el-Câmiu’s-sağîr*, s. 29.

⁶⁸ Nuaym, v. 7b, 11a. Krş. Yahya b. Maîn, *Tarih*, Mekke, 1979, s. 335.

⁶⁹ Krş. Abdurrezzak, XI, 395; Nuaym, v. 180b.

⁷⁰ İbn Ebi Şeybe, XV, 26; Suyutî, *el-Câmiu’l-kebir*, II, 527.

Ancak ikinci fitnenin hatırlanması mesihî olaylar için bir model oluşturmuştur. Bu fitne kolay bir şekilde halkın hafızasından silinmemiştir. Sonra şii Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin, 145'li yıllarda Hicaz'daki Abbasi halifesi Mansur'a karşı isyanı -her ne kadar son gelişmeleri içermeyi amaçlayan yeni bir yorumla olsa da- eski modeli tekrar gündeme getirmesine yardımcı oldu. Mansur'un saltanatı esnasında ölen Medinelî Abdurrahman b. Humeyd'in naklettiği farklı bir hadîs Mücahid + Tubay'a atfedilmiştir. Şöyle ki: Mekke'ye sığınan biri olacak ve öldürülecektir. Sonra başka biri sığınak arayacak. Ona yetişerseniz, onunla savaşmayın. Çünkü o (ordusuyla) batmış olacaktır".⁷¹ Diğer bir hadîs Abdülaziz b. Salih yoluyla İbn Mes'ud'a isnad edilmiştir. Şöyle ki: "Medine dışına gönderilecek ordu batmış olacaktır ve öldürülen kimse en-Nefsu'z-Zekiyye olacaktır".⁷²

Bununla birlikte onların hiç biri meydana gelmediği gibi çöldeki batma fikri de yavaş yavaş sahnenin gerisine çekildi. Bu, Leys b. Sa'd (ö. 175) yoluyla gelen yaygın bir hadîsle kıyaslanabilir. Hadîse göre Tubay şöyle demiştir: "Çöldeki (Süfyan ordusunun batması olayından) önce Suriye'de bir batma meydana gelirse, o zaman orada ne çöl ne de Süfyanî olacak. Leys der ki: Tebriz'de, Fustat da bile beni etkileyen bir batma, sarsıntı oldu".⁷³

2- Hz. Peygamber ve kıyamet arasındaki yakınlık fikrinden geri çekilmeye başka bir örnek Hz. Peygamber'e Aişe ve Enes yoluyla atfedilen iki hadîsle sağlanmıştır. Onlara göre, kıyamet hakkındaki bir soruya Hz. Peygamber yanında bulunan bir çocuğa bakıp şöyle cevap verdi: "Bu çocuk yaşarsa yaşlanmadan kıyamet kopacak".⁷⁴

Hz. Peygamber'e kimin sorduğu ve gencin adının ne olduğuyla ilgili önemsiz farklılıkların ötesinde Enes hadîsine bazı eklemelerin yapıldığına dikkat edilmelidir. Ki orada genç, Enes'in akranı olarak tavsif edilmiştir. Şimdi eğer kişi bir çok hadîse göre Enes'in 100'ü aşkın bir şekilde hicrî 91-95 yılları arasında vefat ettiğini göz önünde bulundurursa, bu hadîsle kıyametin ilk asrın sonunda beklenildiğine dair yapılan istidlalle ölçülebilir. Böyle bir beklentinin gerçekleşmemesi nedeniyle sonraki alimler bu durumda "es-sa'e" kelimesini zorunlu bir şekilde dünyanın sonu olarak değil, o gün halı hazırda yaşayanlardan her birinin kişisel ölümü olarak yorumlamaya geri döndüler. İbn Kesir, özellikle Aişe hadîsinin üzerinde durmuştur. Bu hadîste de Hz. Peygamber lafız olarak "es-sa'e" değil, "sa'atukum" ifadesini kullanmıştır.⁷⁵

⁷¹ Nuaym, v. 89b.

⁷² Nuaym, v. 89b.

⁷³ Nuaym, v. 200b.

⁷⁴ İbn Ebi Şeybe, XV, 168; Abd b. Humeyd, s. 388; İbn Hanbel, III, 192, 213; Müslim, VIII, 209; Ebu Ya'la, V, 144, 145, VI, 34, VII, 23.

⁷⁵ İbn Kesir, *en-Nihâye*, I, 251.

Başka hadîsler, kıyamet açık olarak zikretmeseler de Peygamber'den sonraki bir asırda dünyanın bir sonunun olduğunu ima etmişlerdir. Hz. Peygamber'e atfedilen bir hadîste şöyle demiştir: "Yüzüncü yılın sonunda yaşayan hiç bir nefis yer yüzünde canlı kalmayacaktır" Hadîsin yaygın bir şekilde İbn Ömer'e, Ebu Said el-Hudrî, Cabir b. Abdillâh ve Ebu Mes'ud el-Ensârî'ye ulaşan sened zinciri vardır.

İbn Ömer hadîsi, Zührî'ye (ö. 124) dayanılarak oğlu Salim (ö. 105) ve Ebu Bekr b. Süleyman tarafından rivayet edilmiştir. Hadîse göre Hz. Peygamber, bu ifadeyi hayatının sonuna doğru bir akşam namazı kıldıktan sonra demiştir. Orada İbn Ömer'e atfedilen ilginç bir yorum da bulunmaktadır. Şöyle der: "İnsanlar 100 yıl hakkında söylenen diğer şeyler arasında Hz. Peygamber'in bu ifadesiyle ümitsizliğe düştüler. Oysa Hz. Peygamber yukarıdaki ifadeyle o neslin (sahabe neslinin) ölümünü kastetmiştir".⁷⁶ Açık bir şekilde bu hadîs mezkûr ifadeyi İbn Ömer'den nakleden ve kendileri yüz yıldan fazla yaşayan insanların endişelerini yansıtır. İbn Hanbel tarafından kaydedilen bir başka rivayette İbn Ömer'in yorumunun olmaması dikkat çekicidir.⁷⁷ Fakat bu, diğer sahabiler vasıtasıyla rivayet edilen benzer hadîslerde açık olarak eklenen bu tür yorumların genel bir kural olduğunu te'yid eder. Süleyman b. Sarahan'a (ö. 143) dayanılarak hem Ebu Nadra (ö. 108) hem de Sahibu's-sikaye olarak bilinen Abdurrahman b. Adem tarafından rivayet edilen Cabir hadîsinde de aynı durum söz konusudur. Ebu Nadra'nın rivayeti, "her nefis"den kastedilen şeyin, "o gün sağ olanlardı" şeklinde bir açıklayıcı nota sahiptir. Abdurrahman'ın rivayetinde ise, Cabir'in mezkûr ifadeyi "ömrün kısalığı=noksanu'l-umr" olarak tefsir ettiğini öğreniyoruz.⁷⁸

Cabir'in diğer rivayetleri benzer açıklayıcı ekleri içerir. Husayn'a dayanılarak Salim b. Abdillâh'ın Cabir'den naklettiği bir hadîste şu ek vardır: "Salim şöyle dedi: Biz bu hadîsi Cabir'in huzurunda tartışmıştık. 'Her nefis'den kastedilen şey, o gün yaşayanlardı'.⁷⁹ Bir diğer hadîste, Akil b. Mi'kal b. Münebbih, amcası Vehb b. Münebbih'den (ö. 110) rivayette bulunmuştur. Orada Vehb, hadîsin "bugün yaşayan" nefislerden bahsettiğini destekleyen Cabir'e soru sormuştur.⁸⁰

Bu tür ek yorumlar, Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî ve Ebu Süfyan tarafından Cabir'den nakledilen rivayetlerde yoktur. Bununla birlikte el-Mekkî'nin rivayetinin bir kısmında Hz. Peygamber'e ait bir giriş ifadesinin kaydedildiğini görüyoruz: "Sen bana kıyamet hakkında soruyorsun, ancak onun bilgisi sadece Allah'a aittir...".⁸¹

⁷⁶ Abdurrezzak, XI, 275; Nuaym, v. 197b; Müslim, VII, 186; Ebu Davud, IV, 125; İbn Hanbel, II, 88.

⁷⁷ İbn Hanbel, II, 131.

⁷⁸ İbn Ebi Şeybe, XV, 169; İbn Hanbel, III, 314; Müslim, VII, 187; Ebu Ya'la, IV, 152.

⁷⁹ Müslim, VII, 188.

⁸⁰ Hakim, IV, 499.

⁸¹ Krş. İbn Hanbel, III, 314; Müslim, VII, 187; Ebu Ya'la, III, 198.

Aynı şey, Tebük'ten sonra benzer bir ifadeyi Hz. Peygamber'e atfeded Ebu Said el-Hudrî hadîsi hakkında da söylenebilir. Yine burada anahtar sözcük olan “el-yevm=bugün” kelimesi hadîsin anlamını değiştirir ve onu eskatolojik bağlamından çıkarır. Bu hadîsin ravilerinin yukarıda aynı şekilde Cabir'den naklettiğine işaret edilen Ebu Nadra gibi ikinci asırda yaşadığına dikkat edilmelidir.⁸²

Hız. Peygamber'in ifadesinin ilk anlamını değiştirmek için yapılan diğer bir teşebbüs, Ebu Mes'ud el-Ensârî hadîsinde söz konusudur. Orada “hakiki olarak/gerçekten” kelimesini, Hız. Peygamber'in ifadesine yorumlamak için Hız. Ali'nin otoritesine müracaat edilmiştir. Bunu, Minhal b. Amr ve Abdumelik'e dayanılarak tabiin olan Nuaym b. Decace el-Esedî tarafından nakledilen bir rivayetten öğreniyoruz. Hadîs, Hız. Ali'nin Hız. Peygamber'in “her nefsin yüzüncü yılın sonunda öleceğine” dair ifadesini elden ele dolaştırdığı için Ebu Mes'ud'u nasıl azarladığını tavsif eder. Hız. Ali'ye göre hadîste kastedilen şey, o gün yaşayan insanlardır. Kişi bu hadîsin bir varyantında Ali'nin “bu ümmetin refah, ümit ve mutluluğunun yüzüncü yıldan sonra geleceği” ifadelerini eklediğini önemsemelidir.⁸³

Benzer bir rivayet Abdurrahman b. Şureyh'e (ö. 167) dayanılarak Said b. Ebi Şimr el-Ğassanî tarafından nakledilmiştir. Ona göre Said, yaşlı arkadaşı Süfyan b. Vehb'den Hız. Peygamber'in şöyle dediğini işittir: “Yüz yıl geçmiş olduğunda yer yüzünde hiç canlı kalmayacak”. Said bunu, bu bilgiyi Emevi halifesi Abdülaziz b. Mervan'a aktaran Mısır kadısı Abdurrahman el-Huceyra'ya söylemiştir. Mervan, Süfyan'ı çağırarak bu hadîs hakkında sormuş o da bundan kastedilen şeyin o zamanda yaşayanlardan herhangi birinin yüzüncü yılın sonuna kadar yaşayabileceği anlamında olduğunu ileri sürmüştür. Yaşlı Süfyan bunu, bilfiil Hız. Peygamber'in söylediğini işittiği şeyle te'yid etmiştir.⁸⁴

Son olarak klasik hadîs musannefatının içermediği; sonrakilerin ise “zayıf ve münker” olarak değerlendirdiği iki hadîsi zikretmek istiyoruz. Biri Beşir b. Muhacir'e dayanılarak Bureyde el-Eslemî tarafından Hız. Peygamber'e atfedilen hadîstir: “Asrın sonunda Allah, her mü'minin ruhunu kabzedecek latif bir rüzgar gönderecektir”.⁸⁵ Diğerisi ise, Nuaym tarafından kaydedilip Mustavrid b. Şeddat tarafından Hız. Peygamber'e atfedilen hadîstir: “Her ümmetin bir eceli vardır.

⁸² İbn Ebi Şeybe, XV, 169; Müslim, VII, 188.

⁸³ İbn Hanbel, I, 93, Ebu Ya'la, I, 438; Hakim, IV, 498; Taberanî, XVII, 248.

⁸⁴ Hakim, IV, 449.

⁸⁵ Suyutî, *el-Leâli'l-masnu'a*, Beyrut, 1975, II, 389. Onu, Ebu Ya'la ve Rüyanî'nin *Müsned'i*, İbn Kanî'nin *Mu'cem'i* ve Hakim'in *Müstedrek'*inden nakletmiştir. (Krş. Hakim, IV, 556) Bununla birlikte Suyutî, onu batıl kabul eder. Beşir hadîsi münkerdir. Aynı zamanda bkz. İbnü'l-Kayyim, *el-Menaru'l-münif*, Beyrut, 1970, s. 110; Aliyyu'l-Kârî, *el-Esrâru'l-merfu'a*, Beyrut, 1985, s. 340; İbn Arrak, *Tenzihu'ş-şeri'a*, Beyrut, 1979, II, 349.

Ümmetimin üzerinden yüz yıl geçtiğinde Allah'ın va'dettiği şey, onların başına gelecektir".⁸⁶

Sonraki tarihler ve alimlerin durumları

Eldeki zengin apokaliptik malzemeye tahkik edilen ikinci asır, iktidar için Emevi mücadeleleriyle başlayan ve ancak ikinci asrın ortalarında saltanatlarını kuran Abbasiler döneminde bastırılan genel ve sürekli karışıklıklar içinde yaşayan halkı ümitsizliğe sevketmiş olmalıdır. Her ne kadar kıyamet hakkında bir kesinlik yoksa da pek çok hadîs, tüm düzeylerde bozulmanın meydana gelmesinden dolayı büyüyen bir kötümserliği yansıtan bu dönem boyunca yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla mevcut durum, dünyanın sonunun bir alameti olarak kabul edilmiştir. Bunlardan başka halk, birinci asrın sonundan çok uzaklaşmış da değildi ve kıyametin yanbaşlarında olduğuna dair güçlü inanç zihinlerinde hâlâ tazeliğini koruyordu. Bilfiil kıyametin 130 ve 136 yıllarına kadar te'hiriyle ilgili yukarıda zikredilen Abdullah b. Amr'ın iki hadîsi eski korku ve beklentileri güncelleştiren yeni tarihler olarak görülmüştür. Bu tür malzemeyi gözden geçirdiğimizde, aynı zamanda bir türlü gerçekleşmeyen kıyametin gelişinin sonraki uyarılarıyla ilgili alimlerin yaptığı açıklamaları araştırmış olacağız.

1- Hz. Peygamber'e atfedilen tartışmalı mevzu bir hadîste o, şöyle demiştir: "Yüzüncü yıldan sonra doğacak olanlara Allah'ın ihtiyacı yoktur".⁸⁷ Yine 200 ve 600 yıllarından sonra doğacak olanlarla ilgili Hz. Peygamber'e atfedilen hadîsler de reddedilmiştir.⁸⁸ Fakat ikinci asırdaki kötümserlik bir grup hadîste çok iyi ifadesini bulmuştur. Orada Hz. Peygamber sözde ümmetine her biri 40 yıl olan beş grubun ardısına geleceğini söyler. Hadîsten öğrendiğimize göre sosyal ve dinî ahlak tamamen 200 yılı içinde gerçekleşecek olan kıyamete doğru tedricen bozulacaktır. Bu hadîsin ravileri ikinci asrın ilk yarısında yaşayan insanlardır ve hadîs İbn Mace (ö. 275) tarafından rivayet edilmiş olsa bile sonraki alimler tarafından zayıf ve münker görülerek reddedilmiştir.⁸⁹

Özellikle hicri 125 yılı diğer bir grup hadîs tarafından uğursuz ve kötü telakki edilmiştir. Bazı hocalardan Muaviye b. Salih (ö. 150) yoluyla Hz. Peygamber'e

⁸⁶ Nuaym, v. 192b.

⁸⁷ İbn Arrâk, II, 345; Suyutî, *el-Leâli*, II, 389.

⁸⁸ Suyutî, *el-Leâli*, II, 289; Aliyyu'l-Kârî, s. 339.

⁸⁹ Krş İbn Mace, II, 1349; İbn Hibbân, *Kitabu'l-mecrûhîn*, Halep, 1402, II, 170; İbnu'l-Kayseranî, *Ma'rifetu't-tezkire*, Beyrut, 1985, s. 105; Aliyyu'l-Kârî, s. 340; Suyutî, *el-Leâli*, II, 392; İbn Arrâk, II, 348; İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, Beyrut, ts. III, 232; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, Beyrut, ts. II, 369; Kurtubî, *Tezkire*, II, 391,

atfedilen bir hadîste Peygamber şöyle demiştir: “Ümmetimin üzerinden 125 yılı geçtiğinde büyük savaşlar ve dünyanın sonunda beklenen her şey meydana gelecektir”.⁹⁰ Zührî’den Mus’ab b. Mus’ab yoluyla nakledilen bir başka hadîste Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Dünyada zina 125 yılında artmış olacak”.⁹¹ Ebu’t-Tayyah’ın (ö. 128) Ka’b’a atfettiği bir diğer hadîste Ka’b şöyle demiştir: “Arapların çarkı Hz. Peygamber’in ölümünden sonra 125 yıl dönecek, sonra fitneler ortaya çıkacaktır”.⁹² Son olarak Münzir es-Sevrî’nin (ö. 130) kendisinin söylediği veya Hz. Ali ve Ebu Hureyre’ye atfettiği bir rivayette onlar “125 yılından sonra Arapların vay haline!”⁹³ diyerek uyarıda bulunmuştur.

Benzer hadîsler, Evzaî ve Malik b. Enes (ö. 179) yoluyla Zührî ve Yahya b. Ebi Kesir’den (ö. 129) nakledilmiştir. Onlar Emevilerin dağılmasını ve Abbasilerin iktidara gelişini önceden haber veren fitnelere eşlik eden korkuların hatırlanmasını yansıtır. Hz. Peygamber’e atfedilen bu hadîslerin sahliliğinin sonraki alimler tarafından tartışıldığını söylemek gereksizdir.⁹⁴ Onların bazısına göre gelecekte olacak şeyleri tarih vererek tayin eden her hadîs “mevzu” kabul edilmelidir.⁹⁵

Tarih belirten bu tür hadîslerden Hz. Peygamber’e isnad edilen bir kaçına işaret edilmelidir. Bu hadîslerde ikinci asır boyunca meydana gelecek bazı şeylerle ilgili uyarılar ve onlara nasıl göğüs gerileceğine dair öğütler bulunmaktadır. 130/ veya 160 yılında Kur’an ve adil insan çağa yabancı olacaktır; 133’de akıllı insan çocuk edinmekten memnun olmayacak; 150’de zındıklar ortaya çıkacak/ veya en iyi evlat, kızlar olacak/ veya evlilikten kaçınılacak; 160’da en iyi kimse hiç bir dünyevî sorumluluğa karışmayan olacak; 166’da kişi sığınak arayacak; 170 yılı reem, hasf vb. yılı olacak/ veya soyguncu melikler yılı olacak; 180 yılı musibetler yılı olacak/ veya dağlarda tek başına yaşamak kabul edilecek; 190 yılı yok oluş, helak oluş yılı olacak öi 200 yılı hüküm, yargı yılı olacak/ veya 190 yılında katl (herc) başlayacak ve kıyamet kopuncaya kadar devam edecek.⁹⁶

Kişi, Abbasî halifesi el-Emin ve el-Me’mun’un arasındaki şiddetli iç çekişmelerle dolu bir asrın sonu olan 200 yılının niçin hâlâ mesih öncesi olayların bitimine tanıklık etmesini beklediğini ve hafızada tazeliğini koruduğunu anlayabilir. Fakat 200 yılında kıyamet kopmadığı gibi “alametler 200 yılından sonra ortaya çıkacak” mealindeki bir hadîs de öne sürülmüştür. Sonraki alimler tarafından bu hadîsin sorumlusu kabul edilen kişi çağdaş Avn b. Umara’dır (ö. 212) ve hadîsin

⁹⁰ Nuaym, v. 192b.

⁹¹ Ebu Ya’la, II, 160; İbn Arrak, II, 348.

⁹² Nuaym, v. 192a-b.

⁹³ Abdurrezzak, *Musannef*, XI, 352; Nuaym, v. 193a.

⁹⁴ Krş. İbnu’l-Cevzî, *Mevzuat*, III, 196; Suyutî, *el-Leali*, II, 39; İbn Arrak, II, 346.

⁹⁵ Mesela, İbnu’l-Kayyim, *el-Menar*, s. 110; Aliyyu’l-Karî, s. 314-339.

⁹⁶ Krş Abdurrezzak, XI, 373; Nuaym, v. 194b; Deylemî, I, 333; Aliyyu’l-Karî, s. 338; İbnu’l-Kayseranî, s. 95; İbn Arrak, II, 346; Suyutî, *el-Leali*, II, 391; İbn Hibban, III, 128, Zehebî, IV, 391.

kıyametin tarihi hakkında hiç bir kehanette bulunmayıp sadece alametlerinden bahsetmesi gerçeği, tarihin nispeten beğenilecek iyi bir devri açıkladıktan sonra ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte İbn Hanbel'in "İlel"i gibi erken bir kaç kaynak ya hadîsi şüpheli karşılamış ya da benzer ifadeleri Hz. Peygamber'den başka şahsiyetlere isnad etmiştir.⁹⁷

2- Benzer nebevî ifadeler, bazı durumlarda belirli yıllardan sonra da ortaya atılmıştır. Onlardan biri değişken bir şekilde 100, 200 ve 600 yıllarının verildiği yukarıda işaret ettiğimiz hadîstir. En iyi insanın dünyevî sorumluluğu olmayan insan olduğuna dair hadîs 160 ve 200'den sonraki yıllara uygulanmıştır.⁹⁸ Yine dağda tek başına yaşamayı kabul etmekle ilgili hadîsin de sadece 180 yılına değil, 360 ve 380 yıllarına da uygulandığı rivayet edilmiştir.⁹⁹

Her ne kadar sonraki alimler tarafından eleştirilmiş olsalar da¹⁰⁰ üçüncü asır ve sonraki tarihlerle ilgili yeni ifadelerin yaygınlaştığını söylemek gereksizdir.¹⁰¹ Dünyanın sonuna gelince, bu tür malzemeyi büyük ölçüde toplayan Nuaym b. Hammad, eserinde İbn Abbas'a atfettiği bir hadîsi kaydeder. İbn Abbas şöyle demiştir: "İsrailoğullarına verildiği gibi Muhammed ümmetine de 300 yıl te'hir verilmiştir".¹⁰²

Nuaym, üçüncü asırla ilgili başka bir hadîs kaydeder. Bu kıyametin zamanıyla ilgili hesapları yeniden gözden geçirmek için alimlere önemli bir çıkış yolu sağlar. İsnadının Ebu Davud'un da kaydettiği isnadla karşılaştırılması halinde hadîsin Sa'd b. Ebi Vakkas vasıtasıyla Raşid b. Sa'd (ö. 108) ve Şureyh b. Ubeyd (ö. 108) tarafından Hz. Peygamber'e isnad edildiği ortaya çıkar.¹⁰³ Ebu Davud ve Taberanî'den öğrendiğimize göre benzer bir ifade Raşid + Muaviye b. Salih + Abdurrahman b. Cübeyr + babası + Ebu Sa'lebe senediyle Hz. Peygamber'e isnad edilmiştir. Her iki hadîs esas olarak ümmetin Allah tarafından "yarım gün" te'hir edileceğini ifade eder.¹⁰⁴ Taberî (ö. 310) "yarım gün" ile kastedilenin bilfiil 500 yıl olduğunu¹⁰⁵ ve bunun hadîs olarak Sa'd b. Ebi Vakkas'a atfedilen açıklayıcı bir ek görünümünde bir unsur olduğunu kabul eder.

⁹⁷ Krş. İbn Hanbel, *Kitabu'l-ilel*, Beyrut, 1988, III, 7 (burada böyle bir şüpheyi ifade eden İbn Hanbel'in kendisi değil, çağdaşı Yahya b. Main'dir); İbn mace, II, 1348; Hakim, IV, 428; Deylemî, I, 125; İbnu'l-Cevzî, III, 198; İbn Arrak, II, 349; Aliyyu'l-Karî, s. 340.

⁹⁸ Ukaylî, II, 69; İbn Kesir, I, 24.

⁹⁹ İbn Arrak, II, 346; Aliyyu'l-Karî, s. 340.

¹⁰⁰ Kurtubî, II, 358. Burada bir çok örnek verir.

¹⁰¹ Mesela, Deylemî, I, 257, 260 yılıyla ilgili.

¹⁰² Nuaym, v. 183a, 195b.

¹⁰³ Nuaym, v. 180a, 193b; Ebu Davud, IV, 125.

¹⁰⁴ Taberanî, XXII, 214.

¹⁰⁵ Taberî, *Tarih*, I, 16.

Taberî, ulaştığı sonucu bir dizi geleneksel ifade ve hesaplar üzerine kurar. Bunlar arasında şunlar vardır:

- a- Allah'ın bir gününün bin yıla eşit olduğuna dair âyet (Hacc, 47).
- b- Yeryüzündeki hayat süresinin yedi bin olduğuna dair İbn Abbas'a atfedilen hadîs.¹⁰⁶
- c- Ebu Said el-Hudrî'nin Hz. Peygamber'den naklettiği hadîs : “Yeryüzünde hayat süresinden geriye kalan şey, ikindi ile akşam namazı arasında kalan şeye eşittir”.¹⁰⁷

Taberî'ye göre bu, aynı zamanda orta parmağın uzun olanıyla işaret parmağı arasındaki ilişkiye de benzemektedir.

Bana göre iki parmakla ilgili hadîsi bu şekilde yorumlayan ilk alim Taberî'dir. “Fadl” terimiyle ilgili böyle bir kullanımın, Katade'nin Enes'den yaptığı rivayette söz konusu olduğunu daha önce zikretmiştik.

Sonuç

İkinci ve sonraki asırlarla ilgili belirli yıllar tayin eden bir çok hadîsin “mevzu” olarak nasıl reddedildiğini görmüş olduk.¹⁰⁸ Fakat yer sarsıntısı, batma, yanardağ ile diğer tabî ve insanî musibetler uzun zamandır devam etmekte olan kıyametin gelişinin alametleri olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁹

Görünüşte kıyametin kopuşuna olan inanç, alimlerin içinde nebevî bir dogma bulunan inancı olarak görülebilir. Fakat yaygın inanca göre hadîsler, insan ve her tür canlıya ait korku ve ümitlerin biriken tepkilerini yansıtarak kendi kendini yenileyen bir vasıta olmuştur. Hadîs kaynakları her iki tepkiyi de ortaya koymuştur. Özellikle asırların bitiş yılları ile insanî ve tabî musibetler, yeni durumlara uyarlanan eski apokaliptikler besleyen verimli bir alan sağlamıştır.

¹⁰⁶ Krş. İbn Arrak, II, 379. Hadîsi Taberanî'nin *el-Mu'cemu'l-kebir*'i, Beyhakî'nin *Delail*'i ve Suyutî'nin *Ravd'*ından nakletmiştir.

¹⁰⁷ Abdullah b. Mübarek, *Zühd*, s. 555 ve Nuaym, v. 178b.

¹⁰⁸ Böyle bir durum en erken İbn Main tarafından (I, 331) ifade edilmiş; İbnu'l-Kayyim ve Aliyyu'l-Karî tarafından genel bir kural olarak ele alınmıştır. (Bkz. İbnu'l-Kayyim, *el-Menar*, s. 110; Aliyyu'l-Karî, s. 340) İbn Kesir'in, eğer hadîs Kur'an'ın mahlukluğu ve İbn Hanbel'in mihnesiyle ilgili ilk üç asrın fitne olaylarına işaret ediyorsa, 200 yılından sonraki alametlerle ilgili hadîsi kabul etmeye meyilli olduğunu ifade etmesine dikkat edilmelidir.

¹⁰⁹ Kurtubî, II, 340; İbn Kesir, I, 26, II, 368.